

Ірина МЕЛЬНИЧУК,
orcid.org/0000-0002-5146-9453
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української філології
Маріупольського державного університету
(Київ, Україна) *i.melnychuk@mu.edu.ua*

Олена ЄВМЕНЕНКО,
orcid.org/0000-0002-6602-1176
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української філології
Маріупольського державного університету
(Київ, Україна) *o.evmenenko@mu.edu.ua*

ГЕРАЛЬДИЧНА ПОЕЗІЯ ПИСЬМЕННИКІВ ОСТРОЗЬКОГО КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО ОСЕРЕДКУ

У статті розглядаються особливості геральдичної поезії діячів Острозького культурно-освітнього центру XVI – початку XVII, зокрема Андрія Римши та Мелетія Смотрицького. Увагу приділено становленню жанру геральдичної поезії як різновиду емблематичної поезії, її панегіричному характеру, зв'язку зі становленням та розвитком книгодрукування. Аналізуються жанрово-стильові особливості віршів на клейноди, основні образи, тлумачення авторами геральдичних символів, ідейне навантаження творів.

Для барокової доби характерним стає так званий емблематичний тип мислення, коли свідомість сприймає об'єктивний світ як систему ідей та символів, до часу прихованих від людини, і пізнання яких відкриває шлях до вищого, духовного, до пізнання істини та Бога.

Винайдення книгодрукування та бурхливий розвиток друкарства у XVI ст. дали поштовх до появи збірок та емблематичних циклів, до розвитку текстової ілюстрації і, безпосередньо, до розвитку геральдичної поезії.

Одні з перших творів барокової української поезії авторів-членів Острозького гуртка, Герасима Смотрицького, Даміана Наливайка, Андрія Римши та інші. мають емблематичний характер. У цих поезіях тлумачаться герби меценатів-можновладців, а сам герб наразі вже становить собою алегорично-символічне зображення.

Геральдичні твори письменників Острозького осередку прославляли не лише добродійності вельможних меценатів, їхню статечність, лицарську мужність, захист ними християнської віри від «поганов», а й наділяли їх такими чеснотами, які автор хотів би бачити в їхній діяльності, закликали їх і далі служити батьківщині, окреслюючи ніби своєрідну програму дій для них та їхніх нащадків.

У своїх поезіях Андрій Римша та Мелетій Смотрицький рухалися різними шляхами, часто обмежуючись лаконічною епіграмою загального змісту, або розгортали опис і тлумачення герба, приділяючи увагу усім наявним символам емблеми, або обираючи конкретні, які б найбільш промовисто характеризували своїх власників.

Ключові слова: бароко, емблематична поезія, геральдична поезія, вірші на клейноди, панегірик.

Iryna MELNYCHUK,
orcid.org/0000-0002-5146-9453
Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor at the Department of Ukrainian Philology
Mariupol State University
(Kyiv, Ukraine) *i.melnychuk@mu.edu.ua*

Olena YEVMENENKO,
orcid.org/0000-0002-6602-1176
Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor at the Department of Ukrainian Philology
Mariupol State University
(Kyiv, Ukraine) *o.evmenenko@mu.edu.ua*

HERALDIC POETRY BY WRITERS OF THE OSTROG CULTURAL AND EDUCATIONAL CENTER

The article examines the peculiarities of the heraldic poetry of the figures of the Ostroh cultural and educational center of the 16th – early 17th centuries, in particular Andrii Rymsha and Meletii Smotrytskyi. Attention is paid to the formation of the genre of heraldic poetry as a type of emblematic poetry, its panegyric character, the connection with the formation

and development of book printing. Genre-stylistic features of kleinode poems, main images, authors' interpretation of heraldic symbols, and the ideological meaning of the works are analyzed.

The baroque era was characterized by an emblematic type of thinking: consciousness perceives the objective world as a system of ideas and symbols temporarily hidden from man, their knowledge opens the way to spirituality, to knowledge of truth and God.

The invention of book printing and the rapid development of printing in the 16th century gave impetus to the appearance of collections and emblematic cycles, to the development of text illustration and to the development of heraldic poetry.

One of the first works of baroque Ukrainian poetry by the authors-members of the Ostroh circle, Gerasym Smotrytskyi, Damian Nalyvayko, Andriy Rymsha, and others, have an emblematic character. In these poems, the coats of arms of powerful patrons are interpreted, and the coat of arms itself is an allegorical-symbolic image.

The heraldic works of the writers of the Ostroh branch glorified not only the benevolence of noble patrons, their prowess, knightly courage, and their defense of the Christian faith, but also endowed them with such virtues as the author would like to see in their activities, called on them to continue serving their homeland, outlined a program of actions for them and their descendants.

In their poetry, Andrii Rymsha and Meletii Smotrytskyi moved in different ways, often limiting themselves to a laconic epigram of general content or expanding the description and interpretation of the coat of arms, paying attention to all available symbols of the emblem, or choosing specific ones that would most eloquently characterize their owners.

Key words: baroque, emblematic poetry, heraldic poetry, poems on kleinodes, eulogy.

Постановка проблеми. Для барокової доби характерним стає так званий емблематичний тип мислення, коли свідомість сприймає об'єктивний світ як систему ідей та символів, до часу прихованих від людини, і пізнання яких відкриває шлях до вищого, духовного, до пізнання істини та Бога. Побутувала думка, що саме емблема здатна ретранслювати розумові істину безпосередньо, не вдаючись до допомоги слів, емблема відображається у свідомості цілісно у той час, як реципієнт допитливо вивчає деталі зображення. Чимало таких образів барокової поезії, словесних емблематичних кодів XVI–XVII століття мають в своїй основі відомі емблеми, які були допоміжними засобами сприйняття та тлумачення світу Біблії для читача барокової доби.

Одні з перших творів барокової української поезії авторів-членів Острозького гуртка, Герасима Смотрицького, Андрія Римші та інш. мають емблематичний характер. У цих поезіях тлумачаться герби меценатів-можновладців, а сам герб наразі вже становить собою алегорично-символічне зображення. Емблема лягає в основу творів багатьох письменників барокової доби, які використовують відомі античні та біблійні образи, а також вдаються до створення нових. Так, зокрема, можна згадати такі твори, як «Перло многоцінне» Кирила Транквіліона-Ставровецького, «Млеко» та «Вірші на Євангеліє для іконописців» Івана Величковського, «Герби та трени при гробі ... Сильвестра Косова», що засвідчують емблематичний характер мислення. Емблема використовується як символічне зображення, яке супроводжується епіграмою або розгорнутим текстом, віршовим чи прозовим. Барокова свідомість вдається до пошуків таємних знаків, що мали б приховувати містичний зміст.

Проте саме винайдення книгодрукування та бурхливий розвиток друкарства у XVI ст. дали поштовх до появи збірок та емблематичних циклів, до розвитку текстової ілюстрації і, безпосередньо, до розвою геральдичної поезії. Вірші на клейноди почали з'являтися у друкованих виданнях зовнішнього корпусу книжки, вони розтлумачують вміщений на початку чи наприкінці видання герб адресата передмови чи дедикації (присвяти), можновладця-меценета, фундатора, державця тощо.

Аналіз основних досліджень. Серед вітчизняних дослідників барокової поезії, які у своїх працях торкалися різноманітних аспектів епіграматичної та емблематичної поезії, слід відзначити найперше таких вчених-медієвістів, як В. Кречотень, Д. Наливайко, В. Соболев, М. Сорока, М. Сулима, Д. Чижевський та інші. Результати їх наукових пошуків становлять фундаментальну базу для подальших теоретичних та історико-літературних студій. Посутній внесок у дослідження емблематичної та зорової української поезії також зробили І. Ісіченко, Ю. Миненко, О. Солецький, які, зокрема, відзначають той факт, що першими емблематичними поезіями були саме вірші на клейноди та епітафії. Видатний дослідник українського бароко, харківський медієвіст Леонід Ушкалов дотримується подібної думки, відзначаючи, що «українська емблематична поезія розвивалася здебільшого на ґрунті церковно-релігійному. Коли ж ідеться про світське письменство, то за найповажніший її ґатунок слід уважати поезію геральдичну» (Ушкалов, 2006: 35).

Мета статті. Визначити особливості віршів на клейноди поетів-діячів Острозького культурно-освітнього центру – Андрія Римші та Мелетія Смотрицького, з'ясувати своєрідність інтерпрета-

ції авторами геральдичного матеріалу, тлумачення основних образів-символів.

Виклад основного матеріалу. Андрій Римша, білорус за походженням, народився у шляхетській родині. Де він здобував освіту наразі залишається невідомим. Письменник-перекладач служив при дворах литовських магнатів – Миколая та Христофора Радзивілів, мав зв'язки з Острозьким освітнім центром, видавав свої твори в друкарні Мамоничів. Власне у друкарні Мамоничів і побачили світ відомі геральдичні поезії Андрія Римші на честь Остафея Воловича, Льва Сапіги, Теодора Скумини. Ці твори прославляли не лише доброчинності вельможних меценатів, їхню статечність, лицарську мужність, захист ними християнської віри від «поганов», а й наділяли їх такими чеснотами, які автор хотів би бачити в їхній діяльності, закликали їх і далі служити батьківщині, окреслюючи ніби своєрідну програму дій для них та їхніх нащадків.

Поезія «На клейноди Льва Сапєги» А. Римші була надрукована у Статуті Великого князівства Литовського 1588 р., що вийшов у Вільно в друкарні Мамоничів. Його зміст тісно пов'язаний з гербами Сапіги. У виданні Статуту розміщено складну емблему, скомпоновану фактично з чотирьох окремих гербів, всередині цієї композиції вміщено малий іспанський щит із зображенням герба «Лис» (інша назва «Мзура»). У правій верхній частині герб «Три лілеї», у правій нижній – герб, що зображує руку, пробиту стрілою. Ліворуч у верхній частині – герб «Погоня», а у нижній – герб «Друцьк». Шолом – у Римші «гельм» – із закритими ґратами з п'яти ґрат. Намет на шоломі з п'ятьох великих листів, по три з кожного боку. Нашоломник: у центрі корони три страусових пера. Герби вміщено в овалному картуші, в якому колом йде напис: «Лев Сапєга, подканцлери Великого князства Литовського, староста Слонимски, Марковски и Мядельски и даlei».

У своєрідному вступі автор розмірковує над тим, що благородну людину завжди можна пізнати за поставою, за її вчинками, мужністю і наявними чеснотами, які переходять з покоління в покоління, від предків до нащадків. Такі благородні роди наділялися клейнодами, утверджуючи славу вельможного роду в віках. І якщо добре розглянути герб такого роду, то можна багато дізнатися про його представників та їхні славі діяння, що і пропонує автор зробити, уважно вивчивши герб роду Сапігів. Таким чином, клейнод вельможного роду постає як текст, свого роду літопис, що фіксує чесноти роду, засвідчені мужніми та добродійними вчинками його представників протягом багатьох поколінь.

Далі подано розгляд комплексу основних трьох гербів:

Зьдавна славных Сапєгов, тые зь предков своих
Заквитывали вь цнотах, знат вь лилиях троих,
При которих зь оружьем, коньны воин стоить,
Знаком того, иж ся зь них ни один не боить
Служить своим сподарем, ку каждой потребе,
Не литуючи скарбов, ни самого себе.

Къ тому видиш, якъ вь локоть постренна рука,
Видиш, иж вь скрозь изь туга з пострелного лука
Таки пострел никого дома не потькает,
Одно хто поганьские польки розьривает
(Українська поезія XVI ст. 1987: 257).

Старі польські геральдисти, спираючись на «Historia domus Sapiehianaе», називали родоначальником роду Сапєг Наримунта – Гліба, що був молодшим сином великого князя Гедиміна та мав герб «Три лілеї».

Походження цього герба невідоме – можливо, він був обраний довільно. Римша порівнює ці лілеї з «цнотами», тобто добродійностями, які, починаючи від предків своїх, плекали («заквитывали») Сапіги. У геральдиці лілеї здавна позначали знак доброї надії та непорочного життя. Згодом до цих лілей був приєднаний герб «Погоня». Розташування герба «Погоні» серед гербів Сапіги підкреслювало його належність до литовських князів. Римша отожднює цього «кінного воїна» зі шляхетським ідеалом служіння сюзерену: «Служить своимь сподарем ку каждой потребе, // Не литуючи скарбов, ни самого себе» (Українська поезія XVI ст. 1987: 257).

Праворуч у нижній чверті складного щита зображено руку, зігнуту ліктем донизу, пальці складенні у благословенні; у лікті рука пробита стрілою з оперінням, що направлене ліворуч униз. Римша пов'язує це з навалою кримських татар та боротьбою з ними у XVI ст. Великого князівства Литовського:

Такий пострель никого дома не потькает,
Одно хто поганьские польки розьривает
(Українська поезія XVI ст. 1987: 257).

Маючи скоріше за все балтські корені, Сапіги швидко засвоїли старобілоруську мову та культуру. Цьому сприяли шлюби з представниками білоруських князівських родів. Ліворуч у нижній частині складного щита зображений герб «Друцьк»: у червоному полі срібний меч (у Римші, який вважав це хрестом, неточність), обіч від нього – два золотих півмісяці. Цей герб належав князям Друцьким-Соколинським. Наскільки відомо, у XV ст. один із Сапіг, а саме Богдан, був одружений з представницею цього роду – Теодорою. Вбачаючи центральним у цій композиції Хрест,

автор тлумачить його як символ того, що рід послідовно і жертвовно обстоював християнство:

Тые знаком, иж они болш для хрестиянства
Клали здоровье своє, не смотречы паньства
(Українська поезія XVI ст. 1987: 257).

Корона, що увінчує гельм, постає як символ Божої благодаті і прихильності долі, якими увінчано рід Сапіг за чесноти та мужнє служіння – ті скарби, які не «ани моль, ни ржа не попусуєт» (Українська поезія XVI ст. 1987: 257). Завершується панегірик уславленням роду Сапіг і підкресленням тяглості традицій шляхетності, що передавалися з покоління в покоління:

Ваша слава слыт будеть, покуль станеть света,
Подавайте ж потомьком, што маєте зь предьков,
Вежеи ваших цных справ весь свет полон
светьков (Українська поезія XVI ст. 1987: 257).

Ще одна епіграма Андрія Римші супроводжувала герб Остафія Воловича, державного діяча Великого князівства Литовського, гуманіста і просвітителя, який був одним з укладачів Литовського статуту, керівником і меценатом реформаційного руху на землях Великого князівства Литовського, підканцлером та меценатом тощо. Рід Воловичів мав на ужитку герб під назвою «Богорія». В епіграмі Римша не тлумачить жодного символу герба, лише називає його основні складові і зазначає, що мудрі читачі власне самі розуміють значення цих шляхетних символів і знають про чесноти роду, якому цей герб належить:

Которых зацный тот дом за герб уживает,
ВЪр мнѢ, иж тамъ госпуду цнота свою маєт
(Українська поезія XVI ст. 1987: 256).

Теодор Скумина, панегірик якому вміщено у виданому в друкарні Мамоничів «Апостолі», належав до видатних державних та політичних діячів Великого князівства Литовського, дипломат, меценат, соратник князя Костянтина Острозького у боротьбі зі встановленням уніатства на українських землях. Вельможі роду Скумин-Тишкевичів були представниками герба «Леліва», основними символами якого є символи солярні – золоті місяць і шестикінецьна зірка над ним на синьому полі. Яскравим є світло місяця й зірок, жодні хмари не можуть його заступити, так само сяє слава роду Скумин у Литовському князівстві і буде сяяти повік. Автор зазначає, що на цьому гербі можна було б сміливо розмістити сонце, і цей символ вповні відповідав би місцю і ролі Скумин у державі:

Мог бы вьместо месеца сонцо тамъ отдати
И вьсе небо зь знаменми до него придати,

Бо такъ тот дом Скуминов въ Литве ясне слынетъ
И будетъ завьжды слынуть, поки свет не минетъ
(Українська поезія кін. XVI – сер. XVII ст., 1978).

Андрій Римша розмірковує над тим, що герби не падають власникам з неба, їх не роздають просто так тим, хто сидить вдома, вони дістаються великим звитязтвом, боротьбою з ворогами держави, збройним опором загарбникам, жертвовністю, готовністю покласти своє життя на олтар служіння Вітчизні, як це робили, власне, і предки Теодора Скумини, і він сам:

Вер ми, гербов не дають въ дому сидящому,
Але зь татарми въ полю часто гулящому
Не зь голою рукою, зь шаблею острою,
Завжды будучы готов до смертного бою
(Українська поезія кін. XVI – сер. XVII ст., 1978).

Мелетій Смотрицький, син Герасима Смотрицького, вихованець Острозької школи, належав до кола діячів Острозького культурно-освітнього центру. Був домашнім учителем у родинях білоруських православних магнатів, князів Огинських і Соломирицьких, блискучий письменник-полеміст, автор антиуніатських творів, зокрема, «Треносу», перекладач.

«Епіграма на герб (князів Огинських)» Мелетія Смотрицького вперше була надрукована у Псалтирі, виданому друкарнею Віленського братства, яке знайшло прихисток у маєтку Огинських, ховаючись від переслідувань, які загострилися в результаті видання «Треносу». Меценат Богдан Огинський був старостою віленського православного братства, учнем Мелетія Смотрицького. Родовий герб Огинських містив хрест у руках апостола, що позначав побожність власника. Сам автор каже про це:

Крест ся Христов славою вірних іменуєт
Ім ся самим апостол хвалить розказуєт.
Тим ся знаком божія церков украшаєт
І старожитних домов зацность вивішаєт
(Українська поезія кін. XVI – сер. XVII ст., 1978).

Отже, М. Смотрицький відзначає, що Бог благословляє цей давній рід та його дім. Яскравими символами покровительства виступають солярні символи – місяць та зірки, що уособлювали собою світлий шлях, яким пророки йшли до новородженого Ісуса:

Поки місяць і зvezди свой біг справувати
І ночнії темності будуть просвіщати
(Українська поезія кін. XVI – сер. XVII ст., 1978).

Подібний мотив наявний і у поезії «На старожитні клейноти їх милостей княжат Огинських і їх милостей панов Воловичов»:

І як на небі місяць з зvezдами, сіяєт,
Так ся тих преславнії домов блищать справи
(Українська поезія кін. XVI – сер. XVII ст., 1978).

Вперше поезія була надрукована в «Євангелії учительном» (1616). Цю книгу підготував до видання власне Мелетій Смотрицький, він був і автором віршів, присвячених князеві Богдану Огинському та його дружині Раїні Волович, на кошти яких було надруковане «Євангеліє». Ця геральдична епіграма оспівує герби двох шляхетних родів, поєднаних шлюбом Богдана та Раїни. Герб кожного роду має у своєму полі по чотири клейноди, серед яких бачимо «Леліву», «Одровонж», «Богорію», «Корчак» та ін.:

Дво́якіи, под гѣлмом еднáким, клейно́ты
Знамені́тыи ясне выража́ють цно́ты
Двох преза́цных фамі́лій, в один дом злучо́ных,
В сла́вѣ аж под са́моє не́бо вывышо́ных (Українська поезія кін. XVI – сер. XVII ст., 1978).

Проте автор не вдається до детального тлумачення кожного герба, він обирає найбільш слушні, на його думку, символи, що найкраще характеризують власників: хрест – як набожність і статечність у вірі, тут – православ'ї; місяць і зірки – солярні символи – світло яких символ світла слави добрих справ княжого дому; стріли – як спрямованість справ добродішних; потоки води (ріки), водою яких живиться «огород цнот», – цілющі джерела «живої» води.

Висновки. Беручи до уваги розшарування барокової літератури на елітарну та народову, можна зробити висновок, що геральдична поезія, як і власне панегірична, належали саме до елітарної групи текстів, вони культивували героїко-патріотичну тематику, продукуючи шляхетський дискурс староукраїнської еліти, магнатських родів, що стояли в обороні православ'я та захищали землі і свій народ від загарбників. Геральдична поезія діячів Острозького культурно-освітнього центру засвідчує безпосередній зв'язок з розвитком і діяльністю друкарень та книгодрукування, геральдичні епіграми вміщено як у богослужбових книгах («Апостол», «Псалтир», «Євангеліє учительне»), так і книгах світського характеру (Литовський статут).

У своїх творах Андрій Римша та Мелетій Смотрицький рухалися різними шляхами, часто обмежуючись лаконічною епіграмою загального змісту («На старожитний клейнот их милостей панов Ходкевичов», «На старожитний клейнот их милостей княжат Соломирицьких» Мелетія Смотрицького), або розгортали опис і тлумачення герба («На клейноди Льва Сапєги» А. Римші та «На старожитні клейноти їх милостей княжат Огинських і їх милостей панов Воловичов» М. Смотрицького), приділяючи увагу усім наявним символам емблеми, або обираючи конкретні, які б найбільш промовисто характеризували своїх власників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабич С. В. Творчість Мелетія Смотрицького у контексті раннього українського бароко : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01; Нац. акад. наук України. К., 2002. 20 с.
2. Крива Б. Світоглядні основи українського поетичного бароко. Українське бароко / за ред. О. Мишанича. К. : Академія України. 1993. С. 47–52.
3. Українська поезія XVI століття / редкол. О.Є. Засенко та ін. упоряд., вст. ст., примітки В.В. Яременка. К. : Рад. письменник, 1987. 287 с.
4. Українська поезія. Кінець XVI – середина XVII ст. К., Наук. думка, 1978, 1992. 574 с. URL: <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto21.htm> (дата звернення 21.11.2023).
5. Ушкалов Л. Ідеї та форми української барокової поезії. Ушкалов Л. Есеї про українське бароко. Київ : Факт-Наш час, 2006. С. 20–80.

REFERENCES

1. Babych S. V. (2020) Tvorchist Meletiiia Smotrytskoho u konteksti rannoho ukrainskoho baroko [The creativity of Meletii Smotrytskyi in the context of early Ukrainian baroque] : Avtoref. dys. ... kand. filol. nauk : 10.01.01; Nats. akad. nauk Ukrainy. K., 2002. 20 s. [in Ukrainian]
2. Krysa B. (1993) Svitolhiadni osnovy ukrainskoho poetychnoho baroko. Ukrainske baroko [Worldview foundations of Ukrainian poetic baroque. Ukrainian Baroque] / za red. O. Myshanycha. K. : Akademiia Ukrainy. 1993. S. 47 – 52. [in Ukrainian]
3. Ukrainska poeziia XVI stolittia (1987) [Ukrainian poetry of the 16th century] / Redkol. O.Ie. Zasenka ta in. uporiad., vst. st., prymitky V.V. Yaremenka. K. : Rad. pysmennyk, 1987. 287 s. [in Ukrainian]
4. Ukrainska poeziia. Kinets XVI – seredyna XVII st. (1978, 1992) [Ukrainian poetry. The end of the 16th – the middle of the 17th century]. K., Nauk. dumka, 1978, 1992. 574 s. URL: <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto21.htm> (data zvernennia 21.11.2023) [in Ukrainian].
5. Ushkalov L. (2006) Idei ta formy ukrainskoi barokovoi poezii [Ideas and forms of Ukrainian baroque poetry]. Ushkalov L. Esei pro ukrainske baroko [Essays on the Ukrainian baroque]. Kyiv : Fakt-Nash chas, 2006. S.20-80 [in Ukrainian].